

Croatica XXIII/XXIV (1992/1993) – 37/38/39

Izvorni znanstveni članak

Josip Vončina

JEZIK RENESANSNE HRVATSKE KNJIŽEVNOSTI

UDK 808.62(091)"15" * 886.2(091)"15"

Punu potvrdu narječnih raznolikosti usklađujući s bitnim težnjama za hrvatsko književnojezično jedinstvo, šesnaesto je stoljeće možda najsloženiji odsječak hrvatske jezične povijesti.

1. U cjelokupnoj dopreporodnoj hrvatskoj pisanoj baštini određujući mjesto renesansnome književnom razdoblju, istraživači se slažu o njegovu protegu vremenskom i razilaze oko raspona prostornog. Vodnik je (godine 1913.) u prvi odjeljak drugoga doba (kraj XV. – kraj XVI. stoljeća) uključio južnohrvatske pisce od Marulića i Menčetića do Karnarutića (56, 67–190), a sjevernohrvatske (od protestanata do Pergošića i Vramca) smjestio u drugi odjeljak (56, 191–301). Naprotiv, sve te pisce renesansnom razdoblju hrvatske književnosti pribrajaju neki noviji književni povjesničari (13; 27, 99–173; 12). Ne težeći s književnoznanstvenog stajališta procijeniti ni jedan od tih dvaju pristupa, jezičnopovijesna se istraživanja mogu uspješno osloniti na drugi.

Među krajem XV. stoljeća i narodnim preporodom u razvoju su se našega književnog jezika snažno odrazila sva tri hrvatska narječja, pa i njihov spoj. Svakome piscu tog razdoblja nastojala se odrediti čista narječna osnovica, pogotovu u poukama za srednju školu, npr.: »U dubrovačkoj književnosti potkraj XV. i kroz XVI. vijek preteže *ikavski govor čakavskog narječja*, ali je već na početku XVII. vijeka prevladao *ijekavski govor štokavskog narječja*« (10, 30; usp. i 42, 90). U pisaca književnih krugova splitskoga, hvarskoga i zadarskoga prepoznavala se čista čakavština (42, 91); Pergošić i Vramec jesu »osnivači kajkavske knjige« (10, 147; 42, 104–105); protestantski pak pisci, rođeni čakavci, »pišu čakavskim narječjem, ali ne čistim«, nego »nastoje, da slijevanjem narječja stvore općeni, jedinstveni književni jezik« (10, 141; 42, 94).

U našoj jezičnoj historiografiji novijeg doba, od mladoga Broza do nesamostalnog Poljanca (drugim riječima: od kraja prošloga do sredine ovoga stoljeća; ili pak drukčije rečeno: u zlatno doba hrvatskih vukovaca), vjerovalo se: prvo, da je Marko Marulić zapisivao riječi koje većinom ne razumijemo (6, 126) i da je Daničić bio »mimo Vuka najbolji znalac jezika hrvatskoga« (6, 164); drugo, da je Karadžić »uglavnom o d o b r a v a o Gajev rad na uvođenju štokavskog narječja kao književnog jezika i uproščavanju grafike«, ali »nije mogao da o d o b r i kompromisni znak« (42, 128; spac. J. V.). Njemu pak takvu ulogu u povijesti hrvatskoga književnog jezika ne mogu potvrditi novija istraživanja (usp. 54, 273–275).

Srpskim riječima nadomještajući turske, Karadžić je našao nešto takvih »koje ćemo morati zadržati i posvojiti«, među njima *barjak* (22, XX). Naprotiv, ilirci su joj znali dobru hrvatsku zamjenu »Barjak, a, m. *zastava*, *vexillum*, *Fahne*« (48, 22). Bio je to odabir među Belostenčevim riječima: »*Vexillum*, li. *n. Zasztava*, *bandera*. (D.) *sztjeg*. (Turc. Illyr.) *barjak*« (3, 1260). Ta je pak ponuda nastala nakon leksičko-semantičkog razvoja u XVI. stoljeću. U godine 1501. napisanoj *Juditi* Marulić ima: »*horugva* ... *zastava*, *stijeg*« (33, 224) || »*korugva* ... *zastava*« (33, 233) i »*zastava* ... *četa*, *vojska*« (33, 313), na primjer: »kon njega usajena *horugva* čuhtaše (33, 126, st. 231) – »A sad, ki ste iskali segaj svita slavu, / ki ste nastojali imit slug *zastavu*« (33, 184, st. 1922–1923). Godine 1595. Vrančić poznaje leksem *četa* (svrstavajući ga među riječi što su ih Mađari

uzeli Dalmatincima; 59, 118; 60, 6) i *zastava* koja, pored Marulićeva značenja (lat. *legio*, 59, 54) ima i današnje (lat. *vexillum*, 59, 112; usp. i 60, 64).

Nakon potankih filoloških raščlamba, poput onih što su ih A. Vaillant (51; 52) i M. Rešetar (43) dali za hrvatsko pjesništvo u Dubrovniku potkraj XV. i u XVI. stoljeću, jezične se pojave u starih hrvatskih pisaca sada brižnije luče. Izlazi, na primjer, znatna razlika među dva suvremenika u renesansi, rođena Hvaranina: Hektorović »piše jezikom bližim govornoj čakavštini nego Lucić« (13, 75; usp. 12, 397). Drži se da ukupnu sliku o hrvatskome jezičnom stanju u XVI. stoljeću čine »dva kompleksa, jedan manji i nehomogeniji, sjeverozapadni, ili kajkavsko-sjevernočakavski, i jedan veći i nešto homogeniji, jugoistočni, ili štokavsko-južnočakavski« (7, 132; 8, 51).

Tri su hrvatska narječja nazvana prema upitno-odnosnoj zamjenici. U čakavskome *ča* je postalo od starohrvatskoga *čb* (bez partikule; 20, 160); misli se da je u kajkavštini *kaj* od *kъ + j* izvedeno upravo kao *taj* od *tъ + j* (20, 155); starohrvatski zamjenički lik s partikulom ovako se razvio: *čto* > *čto* > *što* (20, 160). Lik *što* svojstven je štokavskom narječju; naprotiv, lik *čto* pripadao je značajnom dijelu govorenoga hrvatskog u doba ranih pisanih spomenika, ali se (zadržavajući novijemu dijalekatnom izgovoru nesukladan grafijski lik: *čto* mjesto *što*) svrstao među odlike hrvatskoga tipa crkvenoslavenskog jezika: u najstarijemu našem sačuvanom pjesništvu (glagoljaškom iz XIV. stoljeća) *čto* se javlja usporedo s likom *ča* (31, 191): »*Čto* si prišla, gospodična, sama zdi stati?« (31, 37, st. 56) || »Za tim plaču *ča* je moje« (31, 43, st. 63). Nepotpunim se uvidom u dopreporodne hrvatske pisane izvore mogu naći ove varijacije:

1. *ča* – *Vinodolski zakon* (55, 108), Marulić (33, 211; 34, 241);
2. *ča* || *čto* – najstarija pjesmarica (31, 191–192);
3. *ča* || *čto* || *što* – Kašić 1604. (prva tiskana gramatika; 24, 15, 48);
4. *ča* || *što* – hrvatski petrarkisti (43, 184)), Vrančić 1595. (prvi tiskani rječnik; 59, 86, s. v. quid), Kašić 1636. (*Ritual rimski*; 61, 208), Mikalja (38, 589);
5. *što* || *kaj* – Habelić (15, XI^v);
6. *ča* || *kaj* || *što* – Belostenec (4, 163);
7. *ča* || *kaj* || *što* || *čto* – Vitezović (58, 241);
8. *što* – Gundulić (44, 29).

Uzmu li se u obzir književnici među godinama 1501. i 1604. (Marulić, toč. 1; Kašić, toč. 3; petrarkisti i Vrančić, toč. 4) i njima dodaju Pergošić i Vramec (58, 257–266), izlazi da su u XVI. stoljeću hrvatski pisci poznavali i upotrebljavali sva četiri moguća zamjenička lika: *ča*, *čto*, *kaj*, *što*.

2. U zazivu *Bašćanske ploče* »[V ime Ot]ca i Sin[a] i Svetago duha« (19, 70) sa sigurnošću je pročitan zapis *duha*, koji upućuje na nominativ *duh*. Doda li se tome još nekoliko primjera s ploče (*Držiha, pisah, hrvatski, zdah*), izlazi da je od početaka hrvatskoga književnog jezika u njegovu fonološkom sustavu postojao suglasnik *h*, potvrđen prvim jezikoslovnim djelima: Vrančićevim rječnikom i Kašićevom gramatikom (*duh*: 59, 100, s. v. spiritus; 60, 10; 24, 29) i na oba kraja Hrvatske učvršćen rječnicima XVII. stoljeća: Mikaljinim (*dúh*, 38, 91; *duhovnik*, 38, 90) i Habledićevim (*dúh*, *duhounik*, 15, Df). Pod utjecajem svojih organskih govora u XVIII. su se stoljeću pisci u Slavoniji i Makarskom primorju kolebali pišući taj suglasnik, ali ga nikada nisu isključili (pa ga npr. Reljković u svojoj gramatici navodi među ostalim konsonantskim fonemima, 58, 175). Stoga se stanje »Dù, dua, n. der Geist, spiritus, cf. duk« (22, 151) nije moglo prihvatiti prije i poslije hrvatskog preporoda, pa ni za njegova trajanja: ako je u skladu s poviješću hrvatskoga književnog jezika bilo propisano »Duhovnik, a, m. sacerdos, Priester« (48, 4), nije moglo vrijediti »Dùovnik, m. der Beichvater, confessorius« (22, 154). U hrvatskom jezikoslovlju odavno je vrijedilo načelo da se mjesne osobine isključuju u korist općih. Bartol Kašić u gramatici 1604. dopušta glasovnu dubletu *-l* || *-o* (npr.: *ucio* || *ucil*, 24, 165, 167; *rekao* || *rekal*, 24, 120), a nakon tri desetljeća ovako se opredjeljuje: »ako ja bosanski u p i š e m ove riči: *poslao sam, učio sam, rekao sam* ili take ine, ne branim zato Dalmatinu našem da ne obrati na svoj način ove iste riči i inake ter r e č e: *poslal sam, učil sam, rekal sam*, ni manje Dubrovčaninu da ne r e č e: *poslo sam, reko sam*« (61, 207–208). Opreka »upišem« – »r e č e« označuje razliku među književnim i govornim jezikom. Narječni podaci postali su stilskim mogućnostima, pa Kašićev suvremenik Gundulić ovako tvori srok: »O lijepa, o draga, o slatka slobodo, / dar u kom sva blaga višnji nam bog je dô« (9, 318, st. 1691–1692; o promjeni *-l* > *-o* i o sažimanju *-ao* > *-o* u Gundulića usp. 44, 12–13). U govoru Starog Čiča (koji pripada središnjoj turopoljskoj grupi; 50, 222) provedena je depalatalizacija *l* > *l* (50, 352): »*lùbavnik, lùdi*, 'ljudi', *lùtiti (se)* i sl.; unatoč tome, stanje u svojemu rodnom govoru Habledić poštuje tek djelomično (*Ludomorecz*, 15, I1^v), a većinom se opredjeljuje za likove mješovite ili bez depalatalizacije: *Lyubitel, Lyudi* (15, H8^r), *Lyutim* (15, H8^v).

Tako je bilo i za renesanse. Među bitne pojave u čakavštini pripada diftongacija (40, 25–29), npr. *grôad* (40, 27), *gr^oâd* (21, 62) ili *grôd* (18, 254), a Hektorović (hvarskoj čakavskoj osnovici bliži nego suotočanin mu Lucić; 12, 397) piše: » I *grad* i *grajski* stan velekreat ostavljam« (30, 174, st. 28).

Pojedine fonetske pojave (npr.: *du*, gen. *dua*; *reko*; *lùdi*; *grôad* i dr.) pripadale su nekim dijelovima hrvatskoga dijasistema i nisu mogle ući u opći književni jezik. Vrijedi to i za leksičko blago.

Opatu Držihi bilo je jasno ono što će nakon pola tisućljeća pokazati Vrančić: za latinske riječi *filius* i *spiritus* hrvatski jezik od početaka do

kraja XVI. stoljeća (i do danas) ima lekseme *sin* i *duh* (19, 70; 59, 36, 100; 46, 504–505). Ali su postojale i nedoumice: mjesto Držihina lika *zdati* (19, 538; na ploči: *zdah*, 19, 70) Vrančić navodi lik *zidati* (59, 4, s. v. *aedificare*). Našu jezičnu povjesnicu oslikavaju u novije doba s ispravnih motrišta stvoreni sažeti pregledi (25; 54; 41). Ali je to ujedno i povijest svakoga jezičnog podatka i, pogotovu, svake leksičke jedinice. U obzir uzimajući zamjenjivost pridjeva *slovenski* i *hrvatski* (26), u tijeku punog tisućljeća zatječemo uporno nastojanje kojim su pređi težili odgovoriti na pitanje: Kakva je prava hrvatska riječ kojom valja nadomjestiti tuđicu? Za lat. *aedificare* oko godine 1100. dobra je zamjena bio lik *zdati*, a godine 1595. lik *zidati*.

To se pitanje postavilo u počecima i odgovor dobilo vrlo rano. Potkraj XIII. stoljeća sastavljač *Vinodolskog zakona* piše: »Žakan ubo ki za biskupom stoji v toj istoj crikvi zove se hrvatski malik a vlaški macarol« (55, 72); stihu »a oltar pokriše zgora cilicijem« (33, 133, st. 449) Marko Marulić u *Juditi* 1501. dodaje bilješku: »Cilicij] h a r v a c k i se zove vričićše« (33, 133, bilj.). Riječi *malik* i *vričićše* postojale su u nekim drevnim vremenima našeg jezika i danas su netragom išezle.

Svi južnohrvatski pjesnici za renesanse obilno su se služili leksičkim bogatstvom crkvenoslavenskim; Hanibal Lucić tome je dobar primjer (57, 115–117). Protestantски pisci u XVI. stoljeću stavljali su »kadagodē dve ili tri besede za jednu, ... da svaki bude moći razumeti, jedna beseda ili ime, po dva puta i po tri izrečena i pisana, da jedna drugu tmači« (58, 199). Franjo Glavinić godine 1628. poučava čitatelja: »I ako rič ku najdeš ka polag tebe ne bi bila običajna, procini da jezik naš po vnogih državah jest razštrkan ter nigdi nikako, a nigdi nikako riči unášaju; zato ne jednoj državi, nego i većim želim ugoditi« (58, 213). Pavao Vitezović 1696. smatra da je bolje riječi uzimati iz ma kojega domaćega govora nego iz tuđih jezika (58, 239), potvrđujući tako već prije izrečenu osudu o zloj navici da Hrvati govore i pišu »ne već *knez* (comes) nego *graf* (Graff)« i »ne *trg* (forum) nego *pijac* (piazza)« (58, 237); već potkraj XVI. stoljeća Vramec piše: »Pomoću ... *grofov* ali *knezov* Frankapanov« (47, 308). Antun Kanižlić založio se godine 1760. neka se domaćim riječima istisnu turcizmi »pender, tefter, čaršija, čuprija i ostale« (58, 165). Antunu Ivanoviću (godine 1786) ipak je bilo jasno da se sve »turske skule« neće moći ukinuti, pa preporučuje neka mjesto *tarac* ostane *kaldrama*, a to je turcizam (58, 181).

3. U zapadnome južnoslavenskom prajeziku suglasnički skupovi nisu primarnom jotacijom postali od pojedinačnih dentala (*d*, *t*), nego od skupova što su ih oni ili velari činili sa sibilantima (*st* [i: *sk*], *zd* [i: *zg*]). Tako je i u hrvatskim narječjima: štokavskom (20, 117), čakavskom (18, XVIII; 40, 83) i kajkavskom (50, 361). S tim u skladu likovi sa *št* (< *tj*), *žd* (< *dj*), ako se u govoru ili u zapisima pojave, nisu proistekli iz hrvatskoga dijastema (pa ni iz zapadnoga južnoslavenskog prajezika), nego su crkvenoslavenske osobine.

Zbog dvoznačnosti slova *ŕ* (= *šč* || *ć*, 17, 52–53; = *šč* || *št*, 37, 1405, s. v. sušć) za naše se glagoljičke tekstove skupina *šč* s velikom vjerojatnosti pretpostavlja u riječi *proščer'je* (19, 524) i ne čita u riječi *svećenije* (19, 530).

Skup *št* (< *t*) u renesansnoj je hrvatskoj književnosti potvrđen sufiksom *-ušti* (poteklim iz glagolskoga priloga sadašnjeg) koji se javlja u vremenskom rasponu od *Ranjinina zbornika* (43, 161) do početka XVII. stoljeća, i to u ovim riječima: *biegušti*, *gorušti*, *letušti*, *tekušti*, *viekušti*, *grkaušti*, *svitlušti* (52, 250). U Gundulićevu *Osmanu* normalan je particip *gorući* (npr.: »Ali jedna zatočnica / što da more proć tisući, / budi zmija krilatica / i ogñeni zmaj *gorući*?«, 9, 462, st. 553–556), a lik *gorušti* izravna je reminiscencija na *Jedupku*: »cić *gorušte* ľubi i vire« (9, 495, st. 339 usp. sa 62, 119). Sufiks *-ušti* nije svojstven cjelini Gundulićeva jezika (44, 31–32).

Ponikavši iz naše srednjovjekovne književnosti, Marko Marulić u svoja djela unosi likove *svećen* (34, 339; 33, 293), *opći* (34, 294; 33, 255), pri čemu ističe jedino pravopisnu dvojbu: *obćen* (34, 288) || *općen* (34, 294), koju će prenijeti Belostenec: *Obchina* (4, 279) || *Opchina* (4, 319). U XVI. stoljeću s obzirom na taj fonetizam obavljan je općehrvatski izbor, koji će se potvrditi u ranom jezikoslovlju: *općen*, *općeno*, *općina*, *općiti* u Vrančića (60, 33), *općina* u Kašića (24, 13) i u Mikalje (38, 374). Prihvatit će to hrvatski pisci u Bosni: *općina* (61, 352).

Naprotiv, Karadžić je godine 1818. propisao lik *opšti* (*opština*, *opštinski*; 22, 517) i dopustio dubletu *svećenje* (22, 748) || *sveštenik* (22, 749). Zadržavši je 1852, likovima *opšti*, *opština*, *opštinar*, *opštinski* dopustio je usporedne, ali kao hrvatske provincijalizme: jer *opći* postoji »u Dubr[ovniku]«, *općina* »u Slavoniji« (23, 467).

Godine 1924. Maretić je tvrdio da crkvenoslavensko *št* ne valja u riječima *opšti*, *opština*, *opštiti* (32, 80), a posve je dobro u riječi *sveštenik* (32, 149). Osim toga je napisao: »*suština*, Wesen, Wesentliches: u suštini nije to nova nauka; imenica je izvedena od adj. (upravo partic. prez.) *sušti*, kojemu je pravo značenje: onaj, koji jest; dobra je riječ (kao i suš-tastvo, koju ima Iv.), a akc. je: *suština*« (32, 148).

Razlikovna djela zahtijevaju da se mjesto tih tvorbi primijene kroatizmi (*bit*, *bivstvo*; 14, 190; 5, 511); novi hrvatski pravopis dopušta riječ *sušti* i zamjenjuje riječ *suština* (2, 296), a novi rječnik obje svrstava među stilski obilježene lekseme (1, 698).

Maretićeva argumentacija nije ispravna. Oslanjajući se na glagoljašku tradiciju (63, 36), Zoranić je (tražeći hrvatski adekvat za latinsku riječ *substantia* napisao: »Jur sve *sučastvo* i tov žitka moga kopneć« (63, 66), a Belostenec je ponudio izbor riječi među kojima su sjevernohrvatske *bitje* i *sobstvo* pored južnohrvatskih (»dalmatinskih«) *bivstvo* i *sučanstvo* (3, 1163).

Za primarni skup *dj* srednjovjekovna hrvatska književnost ima glavnu dubletu: crkvenoslavensko *žd* || čakavsko *j* (»Ino slišavše *graždane*,

vsi se stekoše nada nj«, 19, 260 || »jaše ga *grajane* ti i zneše jemu oči, 19, 134). U Marulića je samo lik s čakavskim fonetizmom (*grajanin*; 34, 253; 33, 222), ali i s arhaičnom morfološkom osobinom: s nastavkom *-e* za nominativ množine (»*grajane* ih tiraše«, 33, 116). Tek za stotinjak godina taj će znak starine oslabiti Kašić propisujući da je imenicama na *-in* u prvom padežu množine nastavak *-i* češći nego *-e vlasteli* || *vlastele* (24, 32).

4. Slava koju je pjesnik *Judite* stekao književnim radom na latinskom i na hrvatskom jeziku pokazala se neprolaznom: godinu nakon Marulićeva smrti Pribojević ga je nazvao drugom luči našega jezika (58, 37) određujući mu mjesto uza sv. Jeronima, smatranog izumiteljem glagoljice i utemeljiteljem slavenskog jezika u liturgiji (58, 20–21). Među slušateljima Pribojevićeva govora (godine 1525.) nalazio se Petar Hektorović, koji će u svojem najpoznatijem djelu (godine 1555–1556.) uzveličati Marulića »Kim je urešen bil i jezik slovinski / I kim se je dičil tokoje latinski« (30, 194, st. 783–784) te tako zaokružiti pohvalu koju je Zoranić izrekao dva desetljeća prije toga (63, 138). To pak znači da je Marko Marulić za svoje sljedbenike uzorom bio ne samo u pitanjima književnim nego i u jezičnim: doista, po njemu su se ravnali. Iz stihova *Judite* »bludeći *ozoja* z družbo[m] starih poet, / boge čtova koja, kimi svit biše spet« (33, 119, st. 11–12) riječ *ozoja* 'veoma, mnogo' prešla je u Hektorovićev opus i u Zoranićeva *Planine*, pa se našla i u Barakovića (45, 522): uvijek u sroku. Valja dodati da je nema u Marulićevoj prozi (34, 297) i ni u kojemu našem starom rječniku (45, 522). Drugim riječima, ni uz pomoć znanih pjesničkih nastavljača nije otac hrvatske njiževnosti uspio njezinu jeziku trajno podariti neobičnu novu riječ.

Slično se dogodilo s jednim značenjem poznate riječi; u Marulića *vojvoda* može biti također 'prethodnik, predvoditelj' (33, 309; 34, 361), a u Zoranićevim *Planinama* čak 'vodilja': »Samo toliko svitlosti biše koliko kip *vojvode* moje odsivaše« (63, 51). Dakako, to značenje nije ušlo u leksičko blago hrvatskoga književnog jezika.

U čakavštini književnoj Marulićevoj i govornoj današnjoj za značenje 'žir' kaže se: *želud* (33, 317; 34, 368), *željud* (21, 246) ili *željud* (18, 1405). Samo zbog glasovne sličnosti i vlastita slabog pamćenja prvi je naš leksikograf pomislio da *željud* znači isto što latinski *stomachus* (59, 101).

5. Unatoč povijesnim nedaćama (što su vrhunac dosegle krbavskom bitkom 1493.), prave su jezične spone među našim jugom i sjeverom odlijevale zahvaljujući glagoljaštvu, ali su se jasno pokazivale tek ponekad, npr. u Karnarutićevu *Vazetju Sigeta grada* (1584) kojem je podloga bio Črnkov prozni opis sigetske bitke (12, 530). Zadarski kraj povezujući s banskim Hrvatskom, u Zoranićevim se *Planinama* (1536) pojavljuje »jedan mladić, sin možnoga boga Dunaja, ki tolike župe gospodi i vladanja, i vile Save, imenom PAP-RAT; a to jime jimiše jer od majke mej *zeljem od paprata* rojen bi« (63, 104). Renesansni se pisac poslužio, dakle, općehrvatskom riječi *zelje*, ali s njezinim tradicionalnim, na jugu proširenim

značenjem: »zel'je n. bilje« (19, 538; usp. u Marulića: 33, 314); tako je i u današnjoj čakavštini (18, 1387). Naprotiv, Vrančić je riječi *zelje* odredio značenje: lat. *olus* (59, 70; 60, 65), kao što je u kajkavca Habledića (15, Cc8v). Nakon Belostenčeva leksičkog izbora *kěl zelje, kapusta*, [D.] *kupus, broskva* (3, 193, s. v. *brassica*) za današnji književni jezik vrijedi: »*zélje sr* 1. zeleno povrće, zelen, vrtne i samonikle zeljaste biljke koje se ubrajaju u povrće 2. *reg. kupus općejez.*« (1, 854).

Općehrvatskim riječima ipak se nisu smatrale samo takve što ih je starohrvatski sam stvorio ili iz praslavenskoga naslijedio: Ivanošić je držao da latinizam *interes* valja nadomjestiti turcizmom *kaldrama* (49, 387); domaća tvorba *civnik* nikada nije uspjela potisnuti glasovno prilagođeni grecizam *orgulje*.

Nanizavši: lat. *Oleum* – tal. *Oglio* – njem. *Ol* – hrv. [»dalmatice«] *Vlye* – mađ. *Olay* (59, 70), Vrančić je leksem *ulje* osjetio hrvatskim europaizmom, a Mikalja posve običnom riječju (38, 724). U našoj povijesnoj gramatici (*ulje* < *oleum, olio*, 20, 57) taj se lik smatra općehrvatskim, koji zastupa različite ostvaraje narječne sadašnjosti (npr. čakavsko: *ùje*, 18, 1278; *ùlè* || *ùjè* || *vùjè*, 21, 224; kajkavsko: *òle*, 50, 460 || *vòle*, 50, 478) i književnojezične prošlosti (*ólye* || [»dalmatice«] *ulye*, 4, 315). U renesansno i barokno doba bilo je *ulje* ne samo proizvod maslinika vinodolskih (28, 116) i dalmatinskih (pa se oko sredine XVI. stoljeća izvozilo u susjedne krajeve pod Turcima, 35, 180) nego i znak milosti Božje (29, 575) – »sveto ulje« (39, 429). U visokom stilu nije se moglo nadomjestiti turskom istoznačnicom: »sveti zejtin« ništa ne bi značio. Zato Karadžićeva dubleta *ùlje* (22, 862, 23, 780) || *zeitin* (22, 228, 23, 207) nije u slobodnoj raspodjeli hrvatskoga književnog jezika, u kojem je *zejtin* dijalektizam (14, 214) s dobrim zamjenama: »1. maslinovo ulje; 2. ulje općenito« (5, 603), pa ne vrijedi izreka »vatra se *zeitinom* ne gasi« (49, 650), nego frazem »doliti *ulje* na vatru« (1, 770).

Na uzroku XVIII. stoljeća Vitezović je požalio što Hrvati govore »ne već *knez* (comes) nego *grof* (Graff)« (58, 237), a parom *grof* – *knez* i sličnima Ivanošić je pokazivao kako riječi »uprav se ilirički izgovaraju«.

Hrvatska riječ *knez* jedan je od mogućih slavenskih likova (pored: *kněz, knjez, knáz, knjazь, knáz, k'naz, ksiądz*; 53, 581) što su preko **knęgь* i *knę(d)zь* postali od pragermanskoga **kuningaz* gotškoga **kuniggs* ili starovisokonjemačkoga *kuning* (usp.: 36, 514; 20, 61; 53, 581). Riječ *knez* potvrđena je na *Bašćanskoj ploči* (»v dni kneza Kosmāta«, 19, 70) i u *Vinodolskom zakonu* (55, 112), a u XVI. stoljeću na hrvatskome jugu i sjeveru dolazi u različitim stilovima: u ispravama (»Mi *knez* Juraj Zrinski« za latinsko »*Georgius comes de Zrinio*«, 28, 4); u bugarštici (»On mi ranjen prionu za njegovu desnu ruku / Tere *knezu* Marku potihora besijaše, 30, 188, st. 538–539); u spjevovima (*Judita*: »bani tere *knezi* visoka plemena, / sluge ter vitezi počtena imena«, 33, 125, st. 195–196; *Vazetje Sigeta grada*: »Gospode i *knezi* harvackih tolikoj / turačkih vitezi, sada poju pobjok«, 58, 64, st. 1–2.). Zato se ta riječ našla u leksi-

kografiji kompleksa južnoga (Vrančić, 59, 30, s. v. dominus; 60, 19) i sjevernoga (Habdelić, 15, G2'), u kajkavskoj književnoj praksi (47, 308), pa u rječničkoj riznici ozaljskoga kruga (3, 314, s. v. comes i 963, s. v. princeps; 4, 111, s. v. gospodin i 171, s. v. knéztvo). Riječ *knez* još je Broz naveo među primjerima kojima dokazuje sedmostoljetni kontinuitet hrvatskog jezika: od Kulina bana do kraja XIX. stoljeća (6, 132). Lik je *knez* južnoslavenski (imaju ga bugarski i slovenski jezik), pa ga potvrđuje Karadžić u *Srpskom rječniku* (22, 315; 23, 278).

Samoglasnik *ę* u hrvatskom je prešao u *e* (*męso* > *meso*, *kęnezъ* > *knez*), a samo mu je u čakavštini (iza *j*, *č*, *ž*) moguća zamjena *a*: *jazik* < *języкъ*, *počati* < *počęti*, *žati* < *žęti* (20, 62; 40, 35–36). Stoga *knjaz* (< *kęnezъ*) nije hrvatska, nego ruska osobina: »*knjaz*, knjaza m rus – *knez*« (5, 226).

Imenici *knez* moguća dubleta (*grof*) novija je posuđenica koju je iz njemačkoga (*Graff*) hrvatski jezik preuzeo u XV. stoljeću preko mađarskog jezika (16, 245–246).

Potkraj XIV. stoljeća ovako se hrvatski moglo napisati: »Usilno mlčan'je budi na stoli, ni jednoga šapta ili *slova* takmo onoga ki čte slišano budi« (19, 102). Latinski tekst »Haec sunt *verba* Christi« (34, dodatak, 1) Marulić je 1500. ovako preveo: »Ovoj jesu *riči* Isukarstove« (34, 41), a 1595. u Vrančića je ova petojezična ponuda: lat. *Verbum* – tal. *Parola* – njem. *Vwort* – hrv. *Riics* || *Szlovo* – mađ. *Szdo* (59, 111). Stoljeće nakon Marulićeva prijevoda na hrvatskom se sjeveru Juraj Zrinski potužio na »latinske liste« u kojima »ni *riči* nemoremo razumiti«, pa od pošiljatelja traži da ih »na hervacki jezik protomačite« (28, 15). U Splitu 1617. Matija Matulić Alberti, »za moći latinskim *slovi* ... izreći naše slovinske *riči*, dil uminih ih *slovom* naše bukvice i ćirilice« (58, 72). U kajkavskome gramatičkom nazivlju postojali su imenica ženskoga roda *slova* i ekavizam *reč* (npr. u Gaja 1830: »preztemeljnost *slove* y vu vezañu *rečih*«, 11, 224), ali je napokon za preporoda bilo dosegnuto današnje semantičko stanje: *riječ* 'verbum' – *slovo* 'litera'.

LITERATURA*

1. Vladimir Anić, *Rječnik hrvatskoga jezika*, Novi Liber, Zagreb 1991.
2. Stjepan Babić, Božidar Finka, Milan Mogaš, *Hrvatski pravopis*, ŠK, Zagreb 1971. (pretisak: Zagreb 1990).

* **Kratice:** ČS – Čakavski sabor; HAZU – Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti; HDZ – Hrvatski dijalektološki zbornik; HFD – Hrvatsko filološko društvo; IFF – Institut za filologiju i folkloristiku; JAZU – Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti; KK – Književni krug; KS – Kršćanska sadašnjost; MH – Matica hrvatska; NSB – Nacionalna i sveučilišna biblioteka; NZ – Nakladni zavod; PSHK – Pet stoljeća hrvatske književnosti; SNL – Sveučilišna naklada Liber; SPH – Stari pisci hrvatski; ŠK – Školska knjiga; ŠN – Školske novine; ZJ – Zavod za jezik.

3. Ivan Belostenec, *Gazophylacium, seu latino-illyricorum onomatum aerarium*, Zagreb 1740. (pretisak: Liber – Mladost, Zagreb 1972).
4. Ivan Belostenec, *Gazophylacium illyrico-latinum*, Zagreb 1740. (pretisak: Liber – Mladost, Zagreb 1973).
5. Vladimir Brodnjak, *Razlikovni rječnik srpskog i hrvatskog jezika*, II. nepromijenjeno izdanje, ŠN, Zagreb 1992.
6. Ivan Broz, *Crtice iz hrvatske književnosti*, sveska prva: *Uvod u književnost*, MH, Zagreb 1886.
7. Dalibor Brozović, *O hrvatskom književnom jeziku šesnaestoga stoljeća*, Zbornik Zagrebačke slavističke škole I/1, Zagreb 1973, 129–135.
8. Dalibor Brozović, *O ulozi Ljudevita Gaja u završnoj etapi hrvatske jezične unifikacije*, Institut za hrvatsku povijest, Radovi 3, Zagreb 1973, 35–63.
9. *Djela Giva Frana Gundulića*, treće izdanje, za štampu priredio Đuro Kőrbler, a pregledao Milan Rešetar, SPH IX, JAZU, Zagreb 1938.
10. Dr. Branko Drechsler (priredio), *Hrvatska čitanka za više razrede srednjih škola*, knj. II: *Povijest književnosti do kraja XVIII. vijeka u primjerima*, Zagreb 1916.
11. Dr. Franjo Fancev (skupio i uvodom popratio), *Dokumenti za naše podrijetlo hrvatskoga preporoda (1790–1832)*, Građa za povijest književnosti hrvatske XII, JAZU, Zagreb 1933.
12. Marin Franičević, *Povijest hrvatske renesansne književnosti*, ŠK, Zagreb 1983.
13. Marin Franičević, Franjo Švelec, Rafo Bogišić, *Od renesanse do prosvjetiteljstva*, *Povijest hrvatske književnosti*, knj. 3, Liber – Mladost, Zagreb 1974.
14. Dr. Petar Guberina, dr. Kruno Krstić, *Razlike između hrvatskoga i srpskoga književnog jezika*, MH, Zagreb 1940.
15. Juraj Habdelić, *Dictionar, ili Réchi Szlovenske*, Graz 1670. (pretisak: KS, Zagreb 1989).
16. László Hadrovics, *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*, Akadémiai kiadó, Budapest 1985.
17. Josip Hamm, *Hrvatski tip crkvenoslavenskog jezika*, Slovo 13, Zagreb 1963, 43–67.
18. Mate Hraste, Petar Šimunović, Reinhold Olesch, *Čakavisches-deutsches Lexikon I*, Slavistische Forschungen 25/I, Böhlau Verlag, Köln – Wien 1979.
19. *Hrvatska književnost srednjega vijeka*, PSHK 1, priredio: Vjekoslav Štefanić i suradnici: Biserka Grabar, Anica Nazor, Marija Pantelić, MH – Zora, Zagreb 1969.
20. Prof. dr. Blaž Jurišić, *Nacrt hrvatske slovnice*, I: Glasovi i oblici u poviestnom razvoju, Zagreb 1944.
21. Blaž Jurišić, *Rječnik govora otoka Vrgade uspoređen s nekim čakavskim i zapadnoštokavskim govorima*, II dio: Rječnik, JAZU, Zagreb 1973.
22. Vuk Stefanović [Karadžić], *Srpski rječnik istolkovan njemačkim i latinskim riječma*, Beč 1818. (pretisak: Prosveta – Nolit, Beograd 1985).
23. Vuk Stef. Karadžić, *Srpski rječnik istumačen njemačkim i latinskijem riječima*, Beč 1852. (pretisak: Nolit, Beograd 1975).
24. Bartol Kašić (Bartholomaeus Cassiums), *Institutiones linguae illyricae*, nunc iterum edidit R. Olesch, Slavistische Forschungen 21, Böhlau Verlag, Köln – Wien 1977.
25. Radoslav Katičić, *Opseg povijesti hrvatskog jezika*, Hrvatski znanstveni zbornik 1, MH, Zagreb 1971, 27–42.
26. Radoslav Katičić, »Slovenski« i »hrvatski« kao zamjenjivi nazivi jezika hrvatske književnosti, *Jezik* 36/4, Zagreb, travanj 1989, 97–109.
27. Nikica Kolumbić, *Hrvatska književnost od humanizma do manirizma*, NZ MH, Zagreb 1980.

28. Emil Laszowski, *Grada za gospodarsku povijest Hrvatske u XVI. i XVII. stoljeću, Izbor isprava velikih feuda Zrinskih i Frankopana*, Grada za gpspodarsku povijest Hrvatske 1, JAZU, Zagreb 1951.
29. *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, uredio Anđelko Badurina, SNL – KS – Institut za povijest umjetnosti, Zagreb 1979.
30. Hanibal Lucić – Petar Hektorović, *Skladanja izvarskih pisan razlikih – Ribanje i ribarsko prigovaranje i razlike stvari ine*, PSHK 7, priredio Marin Franičević, MH – Zora, Zagreb 1968.
31. Dragica Malić, *Jezik najstarije hrvatske pjesmarice*, Znanstvena biblioteka HFD 1, Zagreb 1972.
32. Dr. T. Maretić, *Hrvatski ili srpski jezični savjetnik za sve one, koji žele dobro govoriti i pisati književnim našim jezikom*, Dopuna Broz-Ivekovićevu *Rječniku hrvatskoga jezika*, JAZU, Zagreb 1924.
33. Marko Marulić, *Judita, Sabrana djela Marka Marulića – Opera omnia*, knjiga prva, priredio, popratio bilješkama i sastavio rječnik Milan Moguš, KK, Split 1988.
34. Marko Marulić, *Od nasliđovan'ja Isukarstova i od pogarjen'ja taščin segasvitnjih, Sabrana djela Marka Marulića – Opera omnia*, knjiga deveta, priredio, popratio bilješkama i sastavio rječnik Milan Moguš, KK, Split 1989.
35. Tomo Matic, *Iz hrvatske književne baštine*, MH, Zagreb – Slavonska Požega 1970.
36. Vladimir Mažuranić, *Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik*, Prvi dio: A – O, JAZU, Zagreb 1908–1922. (pretisak: Informator, Zagreb 1975).
37. Vladimir Mažuranić, *Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik*, Drugi dio: P – Ž, JAZU, Zagreb 1908–1922. (pretisak: Informator, Zagreb 1975).
38. Jakov Mikalja, *Blago jezika slovinskoga*, Loreto 1649. – Ancona 1651.
39. Ivan Milčetić, *Hrvatski prijevod bule pape Grgura XI. Pavlinima: regule svetoga Augustina na »Ugrih« i po drugim stranama*, izdana u Avignonu god. 1371., napisana glagoljicom, *Starine* 35, JAZU, Zagreb 1916, 426–437.
40. Milan Moguš, *Čakavsko narječje*, Fonologija, ŠK, Zagreb 1977.
41. Milan Moguš, *Povijesni pregled hrvatskoga književnog jezika*, u knjizi: Stjepan Babić, Dalibor Brozović, Milan Moguš, Slavko Pavešić, Ivo Škarić, Stjepko Težak, *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika, Nacrti za gramatiku*, HAZU – Globus, Zagreb 1991, 15–60.
42. Franjo Poljanec, *Istorija srpskohrvatskoslovenačkog književnog jezika s pregledom naših dijalekata i istorijskom čitankom za više razrede srednjih škola*, IV, popravljeno izdanje, Zagreb 1936.
43. Milan Rešetar, *Jezik pjesama Račinina zbornika*, Rad JAZU 255, Zagreb 1936, 77–220.
44. Milan Rešetar, *Glavne osobine Gundulićeva jezika*, Rad HAZU 272, Zagreb 1942, 1–44.
45. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, dio IX: ondje – Plančić, obradio Tomo Maretić, JAZU, Zagreb 1924–1927.
46. *Rječnik hrvatskoga kajkavskog književnog jezika*, knjiga prva, sv. 3: drištljo – hirkanski, urednik Božidar Finka, obrađivači Vida Barac-Grum, Mijo Lončarić, Mile Mamić, Zora Reizer, Vesna Zečević, JAZU – ZJ IFF, Zagreb 1986.
47. *Rječnik...*, knjiga druga, sv. 5: kale – lazno, urednik Božidar Finka, obrađivači Vida Barac-Grum, Marica Čunčić, Mijo Lončarić, Tomislav Prpić, Zora Reizer, Antun Šojat, Nada Vajs, Vesna Zečević, Zagreb 1989.
48. *Sbirka nekih reči, koje su ili u gornjoj ili u donjoj Ilirii pomanje poznane*, Danica 1835, dodatak; u knjizi: *Danica ilirska I – II – III*, Serija reprint izdanja Liber croaticus, Liber, Zagreb 1970.

49. Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo 1965.
50. Antun Šojat, *Turopoljski govori*, HDZ 6, JAZU, Razred za filologiju, Zagreb 1982, 317–493.
51. André Viallant, *La langue de Dominko Zlatarić, poète ragusain de la fin du XVIe siècle, I: Phonétique*, Imprimerie nationale, Paris 1928.
52. André Vaillant, *La langue... II: Morphologie*, Paris 1931.
53. Max Vasmer, *Russisches etymologisches Wörterbuch*, erster Band: A–K, Indogermanische Bibliothek herausgegeben von Hans Krahe, Carl Winter – Universitätsverlag, Heidelberg 1953.
54. Zlatko Vince, *Putovima hrvatskoga književnog jezika*, Lingvističko-kulturno-povijesni prikaz filoloških škola i njihovih izvora, SNL, Zagreb 1978.
55. *Vinodolski zakon 1288*, faksimil / diplomatski izdanje / kritički tekst / tumačenje / rječnik, priredio Josip Bratulić, Globus – NSB – JAZU – Pravni fakultet, Zagreb 1988.
56. Branko Vodnik, *Povijest hrvatske književnosti, knj. I, Od humanizma do potkraj XVIII. stoljeća*, s uvodom V. Jagića o hrvatskoj glagolskoj književnosti, MH, Zagreb 1913.
57. Josip Vončina, *Analize starih hrvatskih pisaca*, ČS, Split 1977.
58. Josip Vončina, *Jezična baština, Lingvostilistička hrestomatija hrvatske književnosti od kraja 15. do početka 19. stoljeća*, KK, Split 1988.
59. Faust Vrančić, *Rječnik pet najuglednijih evropskih jezika*, prvotisak: Mleci 1595, pretpisak: Liber, Zagreb 1971.
60. Faust Vrančić, *Hrvatsko-latinski rječnik 1595*, postupkom obrata izradio i pogovor napisao Valentin Putanec, dodatak knjizi pod br. 59, 1–71.
61. *Zbornik proze XVI. i XVII. stoljeća*, PSHK 11, priredio: Jakša Ravić, MH – Zora, Zagreb 1972.
62. *Zbornik stihova XV. i XVI. stoljeća*, PSHK 5, priredio: Rafo Bogišić, MH – Zora, Zagreb 1968.
63. Petar Zoranić – Juraj Baraković, *Planine – Vila Slovinka*, PSHK 8, priredio: Franjo Švelec, MH – Zora, Zagreb 1964.

RÉSUMÉ

LA LANGUE RENAISSANCE DE LA LITTÉRATURE CROATE

À l'époque Renaissance de la littérature croate, des processus importants se sont produits dans la langue. Des dialectes se sont affirmés (le čakavien et le štokavien), qui se pénètrent en créant la koiné de langue littéraire. L'ancien slave d'église (= slaven) devient la source des styles et particulièrement celle du lexique civilisateur, indispensable pour la réalisation de la tendance puriste des écrivains croates de l'époque. La versification est fondée sur l'état čakavien (ikavisme et vieille accentuation), de sorte que l'on détermine (parmi autres) pour le développement ultérieur total de la langue littéraire croate la valeur monosyllabique du réflexe iekavien de la voyelle Ћ (iat) longue (c. à d. les mots tels que *svijet, cvijet, lijep* sont considérés de mots monosyllabiques).